

Þjóðskjalasafn Íslands í nútíð og framtíð

Njörður Sigurðsson, aðstoðarþjóðskjalavörður 3.2.2026

Saga og stofnun

- Þjóðskjalasafn Íslands er ein af elstu stofnunum íslenska ríkisins.
- Stofnað með auglýsingu landshöfðingja 3. apríl 1882 sem Landsskjalasafn.
- Nafninu var breytt í Þjóðskjalasafn Íslands með lögum árið 1915, sem var hluti af sjálfstæðisbaráttu Íslendinga.
- Aðrar stofnanir eins og Landsbókasafn og Landsbankinn áttu einnig að fá „þjóð-“ forskeytið en það varð ekki.

Lög og markmið

- Starfsemin byggir á lögum frá 2014. Fyrri lög voru sett 1900, 1915, 1960 og 1985.
- Markmið laganna er að tryggja myndun, vörslu og örugga meðferð opinberra skjala með þrennt að leiðarljósi:
 - Réttindi borgaranna.
 - Hag stjórnsýslunnar.
 - Varðveislu sögu íslensku þjóðarinnar.
- Skjalasöfn eru oft kölluð „minni samfélagsins“ og eru mikilvæg fyrir sjálfsmynd þjóðar. Dæmi er tekið um eyðileggingu skjalasafna í stríðum (t.d. í fyrrum Júgóslavíu) til að afmá eignarréttindi fólks.

Hlutverk Þjóðskjalasafns

Hlutverk safnsins er tvíþætt:

- **Stjórnsýslustofnun:**
 - Framkvæmdaraðili opinberrar skjalavistunar og skjalastjórnar.
 - Setur reglur um skjalamál stjórnsýslunnar.
 - Hefur eftirlit með skjalahaldi opinberra aðila, svipað og Ríkisendurskoðun eða Umboðsmaður Alþingis.
 - Veitir ráðgjöf til opinberra stofnana.
 - Veitir héraðsskjalasöfnum starfsleyfi (dæmi: Selfoss, Skógar, Höfn).
- **Menningarstofnun:**
 - Tekur við skjölum frá stofnunum, embættum, einstaklingum, félögum og fyrirtækjum til varðveislu.
 - Veitir aðgang að skjölum.
 - Varðveitir stærsta safn frumheimilda um sögu íslensks samfélags.
 - Tekur við einkaskjalasöfnum til að safnkosturinn endurspegli samfélagið sem best. Lögð er áhersla á að fá skjöl frá fjölbreyttum hópum, ekki bara embættismönnum. Sérstaklega er nefnt að skjöl kvenna hafa síður skilað sér en skjöl karla.

Skjalahald opinberra aðila

- Opinberir aðilar eru skyldugir til að afhenda skjöl sín (bæði á pappír og rafræn) reglulega til Þjóðskjalasafns.
- Þeir mega ekki eyða neinu skjali nema með heimild frá þjóðskjalverði eða samkvæmt sérstökum lagaákvæðum.
- Brot gegn lögunum, t.d. óheimil eyðing skjala, geta varðað sektum eða fangelsi í allt að þrjú ár.
- Eftirlitsskýrslur safnsins eru aðgengilegar á vefsíðu þess.

Hvað er skjal?

- Skilgreiningin er mjög víð: „Hvers konar gögn, jafnt rituð sem í öðru formi, er hafa að geyma upplýsingar og hafa orðið til, borist eða verið viðhaldið við starfsemi á vegum stofnunar eða einstaklings.“
- Dæmi: bréf, dagbækur, tölvupóstur, færslur í gagnagrunnum, SMS-skilaboð, ljósmyndir, arkitektateikningar.
- Nefnt er dæmi um trébút með áletrun frá iðnaðarmönnum sem steypu fyrsta hjónarúmið á Íslandi, sem telst vera skjal.

Safnkosturinn

Opinber skjöl

Megnið af safnkostinum kemur frá opinberum aðilum, svo sem:

- Biskupum, próföstum og prestum.
- Alþingi, landshöfðingja, Stjórnarráði Íslands og öllum ráðuneytum.
- Sýslumönnum, sveitarfélögum, ríkisstofnunum, framhaldsskólum, sjúkrahúsum (þ.m.t. sjúkraskrár).
- Fyrirtækjum í eigu hins opinbera.

Einkaskjalasöfn

- Þjóðskjalasafn varðveitir stærsta safn einkaskjalasafna á landinu, þúsundir safna frá einstaklingum, félagasamtökum og fyrirtækjum.
- Dæmi um einkaskjalasöfn:
 - Skjöl Geirs Hallgrímssonar.
 - Skjöl Ólafs Ragnars Grímssonar frá Bessastöðum.
 - Skjalasafn Skáksambands Íslands.
 - Leiðarbækur Eimskipafélags Íslands.
 - Stærsta einkaskjalasafnið er frá Sambandi íslenskra samvinnufélaga (500 hillumetrar), sem barst 2012.

Tegundir og aldur skjala

- **Skinnskjöl:** Elsta skjal safnsins er Reykholtsmáldagi frá síðari hluta 12. aldar (ritað um 1150-1185). Það er elsta varðveitta skjal á íslensku. Um 1200 skinnskjöl eru varðveitt í safninu.
- **Pappírsskjöl:** Pappír kemur fram um siðaskiptin. Elsta pappírsskjal er frá um 1540. Frægasta pappírsskjalið er manntalið frá 1703, sem er elsta manntal heims yfir heila þjóð og er á minjaskrá UNESCO.

- **Rafræn gögn:** Safnið hefur tekið við rafrænum gögnum síðan 2010. Þetta form verður sífellt stærri hluti safnkostsins. Mikilvægt er að varðveita rafræn gögn á sínu upprunalega formi til að lýsigögn (t.d. staðsetning og tími myndatöku) tapist ekki.

Umfang safnkosts

- **Pappírsskjöl:** Mæld í hillumetrum. Safnkosturinn er nú 56.000 hillumetrar (56 km), sem samsvarar vegalengdinni frá miðbæ Reykjavíkur til Selfoss.
- **Rafræn gögn:** Mæld í gígabætum/terabætum. Safnkosturinn er um 9.000 gígabæt (9 terabæt).
- Mikil aukning hefur orðið á afhendingu bæði pappírsskjala og rafrænna gagna undanfarið, m.a. vegna þess að stofnanir eru að losa sig við pappír og vegna yfirtöku skjala frá Borgarskjalasafni og Héraðsskjalasafni Kópavogs.

Húsnæði safnsins

- **1882:** Dómkirkjuloftið.
- **1900-1908:** Alþingishúsið.
- **1908-1998:** Safnahúsið við Hverfisgötu (ásamt Landsbókasafni og Fornminjasafni).
- **1985-í dag:** Laugavegur 162 (gamla Mjólurstöðin).
- Ákveðið hefur verið að safnið flytji úr núverandi húsnæði en ekki er búið að ákveða nýja staðsetningu. Flutningurinn verður gríðarstórt verkefni (um 6.000 vörubretti af skjölum).

Aðgangur og notkun

- **Notendur:** Fræðimenn, nemendur, opinber embætti, ættfræðingar og almenningur. Starfsemi Óbyggðanefndar er nefnd sem dæmi um víðtæka notkun skjala.
- **Aðgangstakmarkanir:** Allir hafa aðgang að safnkostinum en skjöl sem innihalda viðkvæmar persónuupplýsingar eða varða öryggi ríkisins eru lokað í 80 ár. Þjóðskjalavörður getur lengt lokun í allt að 110 ár til að vernda hagsmuni einstaklinga.
- **Leit og afhending:** Hægt er að leita í skjalaskrá á vefnum (Skjalasafn.is) og panta gögn til skoðunar á lestrarsal safnsins á Laugavegi 162. Ekki er hægt að fá skjöl að láni heim.

Rafræn miðlun

- Safnið hefur skannað um 1,5 milljón skjala og birt á vefnum.
- **Vefir:**
 - **heimildir.is:** Aðalvefur með tenglum á heimildir, hlaðvarp, fyrirlestra og „heimild mánaðarins“.
 - **skjalasafn.is:** Skjalaskrá safnsins.
 - **manntal.is:** Leitanleg manntöl frá 1703 til 1920.
 - Sérstakur vefur með Íslandskorti þar sem hægt er að nálgast skannaðar heimildir (t.d. landamerkjabækur og fasteignamat) eftir staðsetningu.
- **Heimildaútgáfa:** Safnið gefur út frumheimildir á prenti, t.d. skjöl Landsnefndarinnar fyrri og dóma yfirréttarins á Íslandi.